

Mieke van Nierop

Recensie van:

J.J.A. Mooij: Tijd en Geest

Agora, Kampen, 2001, 272 p.

Waar blijft de tijd?

Voorwoord

"Time is on my side", zingt Mick Jagger als zijn grote liefde er met een ander vandoor gaat. Met de tijd komt immers de wijsheid. Maar wat is nu precies tijd? Tijd ervaren lijkt vanzelf te gaan maar tijd benoemen is een lastige opgave. In zijn boek *Tijd en Geest* gaat J.J.A. Mooij op zoek naar de tijd. Met behulp van een groot aantal filosofen probeert Mooij duidelijkheid te krijgen over tijd. Mooij begint zijn zoektocht naar tijd in Griekenland omstreeks de zesde eeuw voor Christus. Vanaf dit punt beschrijft Mooij hoe het denken over tijd zich in de westerse wereld tot aan het heden heeft ontwikkeld. Naast de vele bekende en minder bekende filosofen die in Mooij's verslag aan bod komen, krijgt de lezer een beschrijving van de ontwikkeling van de klok. Natuurlijk geen overbodige luxe aangezien de klok een grote invloed heeft op onze beleving van de tijd. Toch is onze beleving van tijd niet het onderwerp waarop Mooij zich hier concentreert. Juist de vraag of tijd zonder bewustzijn of geest, dus zonder beleving, kan bestaan, staat centraal in *Tijd en geest*.

Inleiding

Kan tijd zonder geest of bewustzijn bestaan? Dit is de hoofdvraag van het boek *Tijd en Geest* van J.J.A. Mooij. In zijn boek beschrijft Mooij de antwoorden die in de loop der geschiedenis op deze vraag zijn gegeven. Hoewel deze beschrijving op het eerste oog zeer neutraal lijkt te zijn, schemert het gematigd realistische standpunt van de schrijver regelmatig tussen de regels door. De hoofdvraag van het boek lijkt niet alleen een onderzoeksvraag maar ook een stille wens van Mooij zelf te zijn. Al in het voorwoord verradt Mooij zichzelf met de opmerking: "dit boek gaat over de bestaanswijze van de tijd zelf, niet over onze ervaring van tijd". Met deze opmerking wordt op z'n minst gesuggereerd, dat het mogelijk is de tijd los van het bewustzijn te onderzoeken.

Hoewel Mooij zich gedurende zijn hele boek erg terughoudend opstelt in het geven van zijn mening, wordt na het voorwoord toch sporadisch een tip van de sluier opgelicht. Zo bespreekt hij in de inleiding een interessant maar ondoenlijk gedachte-experiment; wat gebeurt er met de tijd als het bewustzijn en daarmee de geest zou verdwijnen?

Mooij ziet zelf dat er nogal wat haken en ogen aan dit experiment zitten en merkt op: "In zekere zin is dit project paradoxaal, want men probeert zich iets in te denken of voor te stellen onder de voorwaarde, dat er niets is, dat zich iets kan indenken of voorstellen". Uit Mooij's wereld 'zonder' bewustzijn en hierdoor (volgens Mooij) zonder kraak of smaak, komen volgens de schrijver twee tegenstrijdige conclusies over tijd naar voren. Beide hebben voor Mooij een intuïtieve

overtuigingskracht. De eerste is, dat alleen het heden overblijft aangezien verleden en toekomst zonder bewustzijn niet kunnen bestaan. Strikt genomen is er zelfs geen verandering mogelijk. Al wat overblijft is *nu*. De tweede conclusie is dat juist dat *nu* niet kan bestaan. Volgens Mooij kan *nu* alleen bestaan als iets of iemand een gevoel van *nu* heeft. Wat overblijft is alleen de pure opeenvolging zonder heden. Alle momentane situaties liggen gelijkwaardig op een rij. Mooij merkt op, dat als beide conclusies worden samengevoegd, we de volledige tijd terug krijgen. Deze oplossing gaat de schrijver toch wat te ver. Hij geeft zelf de voorkeur aan de tweede conclusie. Volgens hem hangen heden, verleden en toekomst te nauw samen om het heden op zichzelf te kunnen zien. Wat overblijft is dus een vorm van opeenvolging. Het is niet veel, maar er blijft iets over!

Dat Mooij is begaan met het lot van de tijd, blijkt ook uit zijn bespreking van de socioloog Norbert Elias en zijn visie op tijd. Elias blijkt de eerste te zijn die aandacht vroeg voor het sociale leven als fundamentele factor in het tijdsbegrip als zodanig. Elias presenteerde de werking van maatschappelijke instellingen (vooral in verband met godsdienst en landbouw) als de basis van waaruit zowel ons hedendaagse tijdsbesef als het fysische tijdsbegrip zich hebben ontwikkeld: beide zouden een product van de sociale tijd zijn. Mooij vraagt zich af: “beschrijft Elias louter een historische ontwikkeling of zegt deze ontwikkeling iets over de ontologie van tijd?” Bezorgd vraagt Mooij verder: “Is de sociale dimensie alleen maar de eerste articulatie van een natuurlijk gegeven, of juist de onmisbare grondslag van het tijdsbegrip zoals Elias suggereerde? En als dat laatste het geval is, leidt dat dan per se tot de conclusie dat de tijd een sociale constructie is?” Dat Mooij niet gelukkig zou zijn met deze conclusie, blijkt uit een aantal opmerkingen met betrekking tot het sociaal constructivisme. Volgens Mooij zijn er, door de constructivisten, al heel wat pogingen gedaan zaken als feiten en categorieën tot producten van sociale mechanismen te herleiden. Tot slot vraagt Mooij: “Zou ook de tijd hun prooi kunnen zijn?”

Door heel *Tijd en geest* schemert Mooij's hoop op een aspect van tijd dat onafhankelijk van het bewustzijn kan bestaan. Tegelijkertijd is Mooij ervan overtuigd, zoals hij in zijn nawoord betoogt, dat de tijd voor een deel van het bewustzijn afhankelijk is. Hierin staat hij niet alleen. Het idee dat het bestaan van tijd geheel of gedeeltelijk afhankelijk is van de geest of het bewustzijn, blijkt een zeer prominente plaats in te nemen in het denken over tijd. In de nu volgende samenvatting van het boek *Tijd en geest* zal blijken hoe dit idee als een rode draad door de geschiedenis van het denken over tijd loopt. Tot slot geef ik mijn persoonlijke visie op het boek en de ideeën met betrekking tot tijd, die in hierin worden besproken.

De samenvatting

Omdat er in *Tijd en geest* een groot aantal filosofen aan bod komt, is het ondoenlijk om iedere denker te bespreken. Daarom heb ik gekozen voor de volgende indeling: de klassieke oudheid, de middeleeuwen en de Renaissance, de 17^e en de 18^e eeuw en tot slot de 19^e en de 20^e eeuw. Per periode zal ik kort de belangrijkste ideeën over tijd beschrijven. Vervolgens zal ik ingaan op het nawoord van Mooij. Omdat Mooij's visie in dit nawoord slechts heel summier wordt behandeld, heb ik besloten ook zijn artikel *Hier en Nu*, dat als aanvulling op het nawoord is geschreven, te bespreken.

De klassieke oudheid

Een van de oudste overgeleverde beweringen over tijd komt van Pherecydes van Syros die in de zesde eeuw voor Christus leefde. In de overgebleven fragmenten van zijn werk wordt de tijd voorgesteld als een mythologisch wezen genaamd Chronos. De tijd wordt zonder begin voorgesteld maar staat niet op zichzelf. Chronos verschijnt hier namelijk als een van de drie van nature aanwezige, eeuwige wezens. De twee andere wezens zijn Zas en Chtonié. Zas is hier waarschijnlijk een variant van Zeus en Chtonié

verwijst naar de aarde. Helaas is er te weinig overgebleven van Pherecydes' werk om te kunnen bepalen hoe deze drie precies met elkaar in verband staan.

Al tijdens het leven van Pherecydes ontstaat er een nieuwe filosofische stroming; de Ionische natuurfilosofie. De natuurfilosofen beschrijven de tijd niet als een mythologisch wezen, maar zien de tijd meer als verweven met de kosmos. Een uitspraak van de filosoof Anaximander is hier een goede illustratie. Volgens Anaximander gaan ontstaan en vernietiging noodzakelijk samen, omdat de dingen vergoeding aan elkaar betalen op een wijze die door de tijd wordt vastgesteld. Mooij vertelt dat deze tekst veelbesproken is, maar wat hier nu precies wordt bedoeld, blijft onzeker. Mogelijk wordt hier verwezen naar de seizoenen, met de winter wordt dan als het ware voor de zomer betaald. Helaas zijn ook de citaten uit de Ionische natuurfilosofie zeer fragmentarisch, waardoor het moeilijk is specifieke conclusies te trekken. Volgens Mooij staat echter wel vast, dat cyclische opvattingen omtrent de kosmos tamelijk gangbaar waren. Dit wijst op een prominente en misschien eeuwige rol van de tijd in de kosmos.

Een zeer belangrijke denker uit de klassieke oudheid die zich meerdere malen over tijd heeft uitgelaten, is de filosoof Plato. In zijn dialoog de *Timaeus* wordt de tijd in verband gebracht met de hemelbewegingen. Timaeus vertelt in deze dialoog hoe de wereld is ontworpen en gemaakt door een goddelijke constructeur of demiurg als afbeelding van een onveranderlijk eeuwig model. De door de demiurg ontworpen wereld heeft niet alleen stoffelijke inhoud, de wereld krijgt ook een ziel. Uit de ziel worden twee belangrijke hemelcirkels gemaakt, de hemelequator (de cirkel van de dagelijkse beweging) en de ecliptica (de cirkel langs de dierenriem). De ordelijke bewegingen van de vaste sterren, de zon, de maan en de planeten, doen de tijd ontstaan. Opvallend is hier, dat Timaeus zijn luisteraars en lezers er herhaaldelijk aan herinnert dat hij slechts een waarschijnlijke beschrijving kan geven. Volgens Mooij is veel in Timaeus' verhaal een product van mythologische verbeelding, maar de gedachte dat de tijd voorkomt uit de rationele ordening van de wereld behoort daar niet toe. Het uitgangspunt van zowel Timaeus als Plato lijkt te zijn, dat de bewegingen van de hemellichamen zo ordelijk en regelmatig zijn, dat ze wel ontworpen en gemaakt moeten zijn. Mooij stelt de vraag of het feit dat de tijd afhankelijk is van de rede ook betekent dat de tijd afhankelijk wordt van de geest of de ziel. Het combineren van Plato's *Timaeus* met enkele andere dialogen van Plato kan volgens Mooij duidelijkheid geven: "Want de *Timaeus* maakt de tijd afhankelijk van de beweging der hemellichamen, terwijl elders de beweging afhankelijk van de ziel wordt gemaakt." Helaas zijn er ook fragmenten waarin de verschillende dialogen elkaar tegenspreken waardoor ze niet zonder meer kunnen worden gecombineerd. Mooij benadrukt daarom dat aan de conclusie over de zielafhankelijkheid van de tijd hier slechts met aarzeling kan worden vastgehouden.

Dat de tijd niet onafhankelijk van de ziel kan bestaan, komt veel duidelijker naar voren in de filosofie van Aristoteles. Mooij heeft echter wel een aantal kantekeningen bij Aristoteles' argumenten voor dit standpunt. Eerst beschrijft Mooij hoe Aristoteles beargumenteert, dat de tijd niet kan bestaan zonder verandering: "Aristoteles laat hier zien dat de tijd bij de verandering hoort en verandering veronderstelt. Zonder verandering geen tijd, en dat niet alleen in ontologische zin maar ook conceptueel, want als we ons van geen verandering (op zijn minst als mogelijkheid) bewust zijn, denken we dat er geen tijd is voorbijgegaan." Tot dusver geen probleem. Mooij zet echter een aantal vraagtekens bij verdere redenties van Aristoteles. Volgens Mooij wekt Aristoteles herhaaldelijk de indruk dat, omgekeerd, zonder tijd geen verandering bestaat omdat verandering tijd impliceert. Dat zou volgens Mooij echter twijfelachtig worden wanneer de tijd behalve van verandering ook van de ziel of geest afhankelijk zou zijn. Waarom dit volgens Mooij twijfelachtig zou zijn, komt uit de tekst niet duidelijk naar voren. Het is duidelijk dat de implicaties van Aristoteles' redenties erg radicaal zijn. Immers, als verandering niet kan bestaan zonder tijd en tijd kan niet bestaan zonder ziel of geest, dan kan verandering niet zonder ziel of geest bestaan. Schiet deze implicatie Mooij zelf in het verkeerde keelgat of denkt Mooij dat een dergelijke redentie niet Aristoteles' bedoeling kan zijn? De lezer kan hier slechts gissen.

Ook bij Aristoteles' argumentatie waarom tijd niet zonder geest of ziel kan bestaan, heeft Mooij zijn bedenkingen. Aristoteles zegt namelijk dat het *getal* van de verandering de tijd is. Als het echter onmogelijk is dat er iets bestaat dat kan tellen, is het ook onmogelijk dat er iets is dat geteld kan worden, zodat (aangenomen dat alleen de ziel in staat is te tellen) de tijd zonder de ziel niet kan bestaan. Hier zijn Mooij's bedenkingen een stuk duidelijker. Mooij merkt namelijk terecht op, dat het feit dat er niets is dat kan tellen, niet automatisch betekent dat er dan niets telbaars bestaat. Mooij benadrukt tot slot, dat het werk van Aristoteles vaak van het karakter heeft van niet geheel uitgewerkte aantekeningen, waardoor het moeilijk is zijn filosofie goed te doorgronden.

Tot slot wil ik hier alleen nog kort ingaan op de tijdsfilosofie van de Stoa. Van de vele filosofen uit de klassieke oudheid die door Mooij worden besproken, hadden de stoïcijnen namelijk de meest radicale visie op de geestafhankelijkheid van de tijd. De tijd is volgens de Stoa namelijk volledig een product van de rationele geest en heeft zijn bestaan aan die geest te danken. Dat bestaan zélf zou echter volgens de Stoa gebrekkig zijn en dus geen bestaan in de volle (ontologische) zin van het woord kunnen zijn.

De middeleeuwen en de renaissance

De middeleeuwse filosofen en theologen werden in sterke mate beïnvloed door de filosofie van de oudheid. De bijdrage van de geest aan de tijd bleef een grote rol spelen maar hieraan werd wel een heel eigen invulling gegeven. Zo ligt voor Thomas van Aquino de wezenlijke verbinding van tijd en geest zelfs heel ergens anders dan voor Aristoteles. Volgens Thomas van Aquino kan er ook zonder teller iets telbaars bestaan maar veronderstelt de tijd, als het telbare aspect van de beweging met betrekking tot voor en na wel, degelijk de ziel. De afhankelijkheid betreft hier niet het tellen maar de beweging. Beweging veronderstelt namelijk een ziel, die de vroegere toestand met de latere vergelijkt. Onafhankelijk van de ziel bestaat alleen de momentane toestand, die op zijn beurt correspondeert met het nu van de tijd. Zonder de ziel bestaat er dus geen beweging en kan de tijd slechts een onvolledig bestaan hebben.

In de daaropvolgende decennia leefde de opvatting van tijd als maat van beweging voort. De tijd werd steeds gezien als voor een deel geest afhankelijk en voor een deel een zelfstandig fenomeen. Over het algemeen deed zich volgens Mooij echter een opvallende verschuiving voor in de richting van een psychologische of mentalistische opvatting van de tijd. Een extreme visie kwam bijvoorbeeld van Petrus Aureoli. Volgens Aureoli zou de tijd, als unieke maat van de beweging, volledig het werk van de ziel zijn. Alleen het *nu* kan volgens hem onafhankelijk van de ziel bestaan. Volgens Mooij heeft dit *nu* echter een zeer wankel basis, omdat het nu de voortgang van de tijd alleen kan funderen door het verleden en de toekomst met elkaar te verbinden. Verleden en toekomst zijn volgens Aureoli echter volledig afhankelijk van de ziel.

Als laatste voorbeeld van de vele middeleeuwse filosofen die Mooij bespreekt, noem ik Willem van Ockham. Deze filosoof twijfelde niet aan het bestaan van bewegingen, of in het algemeen aan verandering. Voor hem was juist in de beweging en niet in het *nu* de objectieve werkelijkheid van de tijd gelegen. Deze beweging met de daarin vervatte opeenvolging was wel het enige temporele gegeven, dat in de buitenwereld voorhanden was. Alleen de ziel kan de beweging omzetten in tijd, door de tijd uit de beweging af te leiden.

Hoewel er in de middeleeuwen veel over tijd werd nagedacht, lag volgens Mooij de grootste en in feite haast ongeëvenaarde bijdrage van de middeleeuwen inzake het tijdsbegrip op technisch gebied; de uitvinding van de mechanische klok. Deze uitvinding werd op het eind van de 13^e eeuw gedaan en vrijwel meteen op grote schaal toegepast. De invloed van de klok bleef vervolgens niet alleen beperkt tot het dagelijks leven, zelfs de goddelijke tijd raakte verweven met de tijd van alle dag. Zo beschrijft Mooij,

hoe in de geschriften van Dante regelmatig de morele betekenis van tijd naar voren komt. Dante beschrijft zijn bezoek aan de louteringsberg die tussen de hemel en de hel ligt. Hier heeft een merkwaardige vermenging van de aardse en hemelse tijdrekening plaats. In tegenstelling tot zijn bezoek aan de hel en de hemel, kent Dantes bezoek aan de louteringsberg een tijdsverloop. Belangrijker is dat de tijd er dringt. Dante wordt door metgezellen voortdurend aangespoord op te schieten en geen tijd te verliezen. In de eeuwen na Dante wordt het aardse leven zelf, door predikers en vermaners, als vagevuur voorgesteld. De beperkte tijd op aarde moet nu zoveel mogelijk worden gebruikt om zich van zonden te reinigen. Volgens Mooij werd in deze tijd de basis gelegd voor het gejaagde tijdsregime van de westerse wereld.

In de renaissance speelt de filosofie van de tijd zich af tussen twee uitersten. Aan de ene kant heerst de opvatting dat de tijd wezenlijk is verbonden met de ziel. De platonist Francesco Patrizi meende bijvoorbeeld dat de menselijke ziel onontbeerlijk is voor de samenhang van de kosmos. Zij verbond volgens hem de geest, het stof, het intelligibele en het zintuiglijke, de eeuwigheid en de tijd. Aan de andere kant staan de uitgesproken niet-mentalistiche opvattingen. Dit hoeft echter nog niet te betekenen, dat de tijd geheel op zichzelf kan bestaan. De tijd kan namelijk wel van concrete dingen en hun bewegingen afhankelijk zijn. Een goed voorbeeld is hier de filosofie van Tommaso Campanella. Hij geloofde dat de tijd wezenlijk aan de veranderlijke dingen is verbonden. De tijd is weliswaar onafhankelijk van elk subjectief element maar is gelijk aan de duur van de dingen, die in hun veranderbaarheid een begin en een eind hebben. Het tussengebied tussen deze twee uitersten wordt voornamelijk bezet door aristotelische opvattingen; tijd kan gedeeltelijk onafhankelijk van de geest bestaan.

Over de onafhankelijkheid van de tijd bestond er verschil van mening, over de macht van de tijd zeker niet. De tijd bepaalde leven en dood, groei en verval. Mooij laat hier ter illustratie Montaigne aan het woord: “want de tijd is iets dat beweegt, dat als een schaduw verschijnt in de eeuwige voorbijvloeiende stroom van de materie, zonder ooit stabiel te zijn en te beklijven”. Alleen met goddelijke hulp en goddelijke genade kan de mens zich, volgens Montaigne, boven de tijd verheffen. De mens is niet in staat de gebeurtenissen naar zijn hand te zetten.

De 17^e en de 18^e eeuw

Ook in deze periode speelt de bewustzijnsafhankelijkheid een zeer grote rol in het denken over tijd. In de 17^e eeuw wordt de tijd gezien als een fenomeen, dat gedeeltelijk onafhankelijk van de menselijke geest kan bestaan. Deze onafhankelijke tijd is de basis voor onze tijdsbeleving maar de verschillen tussen tijd en de beleving van tijd zijn groot. Dit bracht de denkers van deze periode ertoe een duidelijk onderscheid te maken tussen de twee vormen van tijd door ze ieder een andere naam te geven. Zo maakte Newton een onderscheid tussen de relatieve, schijnbare, algemeen gebruikelijke tijd en de absolute ware mathematische tijd. De laatste stroomt vanuit zijn eigen natuur gelijkmatig voort zonder betrekking op iets erbuiten. Descartes had al eerder een scheiding in de tijd aangebracht die veel overeenkomsten vertoont met de tijdsopvatting van Newton. Descartes introduceerde de tijd via de duur in een drietal stappen. De eerste stap is, dat wij een helder idee kunnen hebben van de duur van enig ding. Ons verstand maakt namelijk een onderscheid tussen de voortgang van bestaan en bestaan zelf, hoewel deze twee wezenlijk met elkaar zijn verbonden. De tweede stap is het inzicht, dat de duur een gemeenschappelijke eigenschap van alle dingen is. Dit geeft ons recht te zeggen dat duur een attribuut is van de betrokken instanties. Mooij merkt hierbij op dat het opvallend is dat, terwijl Descartes gewoonlijk een strikt onderscheid maakt tussen de substanties materie en geest, hij geen onderscheid maakt, als hij spreekt over de duur als een van hun attributen. Pas de derde stap brengt ons bij tijd in

engere zin. De tijd berust op de *vergelijking* van enige (willekeurig gekozen) duur met de duur van de regelmatige hemelbewegingen, de dagelijkse zowel als de jaarlijkse. Dit betekent dat er een wezenlijk verschil is tussen de ontologische status van de duur en die van de tijd. Terwijl de duur in en samen met de dingen bestaat, is de tijd slechts een manier van denken. In navolging van Descartes, beginnen Spinoza en Locke met de duur en leiden daaruit de tijd af.

In de 18^e eeuw is er enerzijds een duidelijke tendens de tijd als geheel van de geest afhankelijk te zien, terwijl anderzijds een aantal denkers de basis van tijd buiten het bewustzijn plaatsen. Berkeley en Kant zijn duidelijke vertegenwoordigers van de eerste visie. Volgens Berkeley is de tijd geheel subjectief. De enige overeenkomst in tijdsbeleving tussen verschillende personen is slechts te danken aan een zekere coördinatie. Ook voor Kant is de tijd volledig afhankelijk van geest en bewustzijn. De tijd is geen dimensie van de wereld op zichzelf maar behoort samen met de ruimte tot de onverwijderbare bril door welke we de wereld waarnemen.

Leibniz en Hume zijn vertegenwoordigers van de tweede visie. Volgens beide is tijd niet absoluut maar bestaat hij wel buiten ons. Volgens Leibniz is de tijd verbonden aan de verandering van de dingen, volgens Hume aan de opeenvolging van de dingen buiten ons.

De 19^e en de 20^e eeuw

Voor de vele denkers uit deze periode die in het boek van Mooij worden genoemd, geldt, dat het bewustzijn een nog altijd een zeer belangrijke rol speelt in het fenomeen tijd. Alleen de gradatie van bewustzijnsafhankelijkheid lijkt te verschillen. Hier volgt een kleine selectie die ik heb gemaakt uit de grote hoeveelheid denkers die de revue passeert.

Een zeer originele filosofie komt van McTaggart. Hij maakt een onderscheid tussen twee temporele reeksen. De eerste reeks is de A-reeks, deze bestaat uit het verleden, het heden en de toekomst. De tweede reeks wordt de B-reeks genoemd en bestaat uit vroeger, gelijktijdig en later. Het grootste verschil tussen de beide reeksen is dat in de A-reeks veranderingen optreden en in de B-reeks niet. Gebeurtenissen liggen immers eerst in de toekomst, vervolgens in het heden en ten slotte in het verleden. Aan de relaties vroeger, gelijktijdig en later verandert daarentegen niets. Als het ooit waar of onwaar is dat X aan Y voorafgaat of dat zij gelijktijdig zijn, dan blijft dat zo. Voor McTaggart is de A-reeks problematisch. Hier duikt namelijk een innerlijke tegenstrijdigheid op. Een gebeurtenis X heeft namelijk drie onverenigbare eigenschappen: eerst toekomstig zijn, dan tot het heden behoren en ten slotte tot het verleden behoren. Mooij wijst hier op een schijnbare oplossing: “Natuurlijk ligt het voor de hand te zeggen dat hier geen echte tegenstrijdigheid optreedt omdat de onverenigbare eigenschappen niet gelijktijdig optreden”. Dat biedt volgens McTaggart geen oplossing doordat voor de daarbij geïntroduceerde ogenblikken precies hetzelfde geldt als voor de oorspronkelijke gebeurtenissen. Ook een moment in het verleden is tegelijkertijd een heden en een toekomst. Uit deze tegenstrijdigheid leidt McTaggart de irrealiteit van de reeks af. En omdat alleen de A-reeks verandering kent en er geen tijd zonder verandering kan zijn, is ook de B-reeks een illusie. De tijd is dus in beide opzichten een illusie.

De filosoof Heidegger ontwikkelt zijn tijdsbegrip vanuit het *Sein zum Tode*. Ook hier speelt het bewustzijn een essentiële rol voor de tijd, met name het bewust zijn van de eigen tijdelijkheid. Mooij: “Meer in het bijzonder veronderstellen het vooruitlopen op de dood, het toekomen op zichzelf en het terugkomen op zichzelf een ontwikkeld bewustzijn en zelfbewustzijn. Het ontologisch verschil tussen Dasein en niet Dasein, tussen geschiedenis en natuur, is een kwestie van bewustzijn. Zonder Dasein geen tijdelijkheid en geen tijd, maar zonder bewustzijn geen Dasein”.

Voor Ernst Mach is de tijd vooral een hulpmiddel. Hij schrijft dat het weliswaar zo schijnt dat bewegingen van de tijd afhangen maar dat zij in werkelijkheid alleen van elkaar afhangen. Als tijdmaat

kiezen wij een van de beschikbare bewegingen. Mooij: "De tijd wordt hier dus gezien als een grootheid die wordt ingevoerd ter beschrijving van de onderlinge betrekkingen en in het bijzonder de kwantitatieve relaties tussen de verschijnselen".

Tot slot noem ik hier D.H. Mellor die sterk is beïnvloed door de bovengenoemde McTaggart. Hij sloot zich aan bij de indeling van de tijd in de A-reeks en de B-reeks. Ook beargumenteerde Mellor dat McTaggart gelijk had wat betreft de A-reeks, verleden, heden en toekomst zijn inderdaad irreëel. Het grote verschil is hier echter dat Mellor hieruit niet wilde concluderen dat ook de tijd als zodanig irreëel is. "Want de B-reeks van eerder en later, van de objectieve tijdstippen en objectieve duur, kan op zichzelf bestaan en zij garandeert volgens deze opvatting de realiteit van de tijd".

De visie van Mooij

De bovenstaande visie van Mellor wordt gedeeld door Mooij die in zijn nawoord schrijft "Zo ben ik ervan overtuigd dat de tijd inderdaad voor een deel van het bewustzijn afhankelijk is en dat deze afhankelijkheid vooral het heden, het verleden en de toekomst betreft. Zonder bewustzijn geen *nu*, zonder *nu* geen verleden en toekomst. Dat de wereld *nu* in de toestand verkeert waarin zij verkeert, is alleen zo omdat dat *nu* door ons of door andersdenkenden is gevoeld, gedacht, geselecteerd. Denk het bewustzijn weg en men denkt het heden weg." Maar daarmee is volgens Mooij de tijd als een dimensie van voor en na, vroeger en later niet verdwenen. Mooij verzet zich met kracht tegen de visie dat de objectieve wereld statisch is. Hij geeft toe dat er ruimte is voor de gedachte, dat wat wij als temporeel gescheiden beschouwen in wezen deel uitmaakt van één allesomvattende, vierdimensionale, niet-veranderende realiteit, maar betwijfelt of dit een aanvaardbare conclusie is. De belangrijkste reden voor zijn twijfel is dat tijd eigenaardigheden kent die ruimte niet kent, en daartoe behoort de verandering. Mooij verduidelijkt deze eigenaardigheden met behulp van een zeer beknopte analyse van de termen *hier* en *nu*. Hieruit blijkt dat we in geval van *nu* veel minder te kiezen hebben over waar we zijn en in welke richting we zullen gaan, dan wanneer we spreken over *hier*. Mooij merkt op dat *nu* blijkbaar veel intiemer is verweven met de tijd dan *hier* is verweven met de ruimte. Juist deze hechte band tussen *nu* en de tijd maakt het erg moeilijk ze zeggen wat er van de tijd overblijft als *nu* wegvalt. Naar Mooij's inschatting: "iets meer dan quasi-ruimtelijke ordening". Helaas verheldert Mooij dit standpunt slechts met de opmerking: "Als tijdsbesef er eenmaal is, raakt men het ook in theorie niet zo gemakkelijk meer kwijt; de intuïtie dat het *nu* écht *nu* is, is hardnekkig."

Mooij geeft een toelichting op bovenstaande conclusies in zijn artikel *hier en nu* dat is geplaatst in het *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte*, Jaargang 94, Nr.4, oktober 2002. Met de bedoeling wat meer greep te krijgen op Mooij's ideeën, zal ik dit artikel in de volgende paragraaf kort bespreken.

Hier en nu

In dit artikel probeert Mooij greep te krijgen op de verschillen tussen tijd en ruimte, met behulp van een analyse van de uitdrukkingen *hier* en *nu*. Allereerst wordt duidelijk dat de woorden *hier* en *nu* veel met elkaar gemeen hebben. Het zijn allebei aanwijzende uitdrukkingen en zonder bewustzijn zouden zowel *hier* als *nu* niet kunnen bestaan. Dat komt omdat beide woorden behalve aanwijzend ook selecterend zijn. Iemand selecteert een bepaald tijdstip of een bepaalde ruimte en noemt deze *hier* of *nu*. Dit neemt echter niet weg dat zowel *hier* als *nu* aan objectieve waarheidswaarden kunnen beantwoorden. Dit wordt duidelijk als de waarheidscondities zodanig worden geformuleerd, dat het subjectieve perspectief is verdwenen. Mooij geeft een voorbeeld om dit principe duidelijker te maken: "Als de spreker Petra Jansen heet en zij zegt op 12 augustus 2001 om 16.00 uur via haar antwoord apparaat op het adres Voorstraat 21

in Zwolle “ik ben afwezig”, dan is deze bewering waar of onwaar al naar gelang Petra Jansen op het genoemde tijdstip afwezig is. En zegt zij ook nog dat zij nu bij de overburen is, dan is dat alleen waar als het adres van haar verblijfsplaats op de twaalfde correspondeert met dat van de woning tegenover de woning van Petra Jansen zelf.”

Hier en *nu* hebben dus allebei een aanwijzend karakter en zijn allebei selectief. Toch zijn er volgens Mooij belangrijke verschillen tussen *hier* en *nu*. Zo zijn *hier* en *nu* beide op verschillende manier selectief. Voor *hier* geldt namelijk een veel grotere keuzevrijheid dan voor *nu*: “Want we kunnen weliswaar aangeven dat we het over het *nu* willen hebben, maar we kunnen absoluut niet kiezen wat voor ons *nu* is. De selectiviteit blijft beperkt tot de keuze tussen vroeger of later als voorwerp van beschouwing; zij geldt niet voor de keuze tussen het ene of het andere moment als *nu*. Terwijl we met *hier* niet alleen een onderscheid maken met allerlei plaatsen daar, maar ook met plaatsen die evenzeer *hier* hadden kunnen zijn.” Een ander verschil tussen *hier* en *nu* is dat volgens Mooij *nu* vergeleken met *hier* op z'n minst de schijn heeft van een veel geringere persoonsgebondenheid. Dit wordt volgens Mooij in de praktijk duidelijk want: “de groep die onmiddellijk weet over welk ogenblik het gaat als een ongezien iemand het woord *nu* gebruikt is veel groter dan de groep die onmiddellijk begrijpt over welke plaats het gaat als een ongezien iemand het woord *hier* gebruikt.” Mooij beprekt in zijn artikel ook een aantal denkers die hebben beargumenteerd dat tijd en ruimte analoog zijn. Mooij is het hier niet mee eens en maakt tot slot van zijn artikel een opsomming van zijn conclusies. Hij benadrukt hierbij wel: “Niet dat de hierboven gegeven argumenten in de ene of andere richting echt bewijskrachtig zijn. Conclusie zijn hier een kwestie van afweging, zelfs van persoonlijke afweging.”

Hieronder een overzicht van Mooij's conclusies:

- Los van enig bewustzijn is er geen heden.
- “Nu gebeurt het” verschilt radicaal van in “In 2002 gebeurt het” (ook al is het nu 2002), zoals “Hier gebeurt het” radicaal verschilt van “In Rotterdam gebeurt het” (ook al is het hier Rotterdam).
- De verschillen tussen *hier* en *nu* kunnen niet door tegenstanders worden weerlegd. Deze verschillen zijn reëel. Ons tijdperspectief verschilt namelijk van ons ruimt perspectief door ontbrekende vrijheden, door de ervaring van meegevoerd worden, door onze sterke asymmetrische kennis. In de ruimte is er een weg terug, in de tijd nooit. Mooij maakt hier als aanvulling op deze conclusie nog een korte opmerking over de relativiteitstheorie: “Zeker, in de relativiteitstheorie is de tijdmeting met ruimtemetingen verstrengeld en de verschillen tussen tijd en ruimte zijn er alleen al om die reden gerelativeerd. Maar die verschillen zijn ook daar niet opgeheven en de tijdsdimensie is niet verwisselbaar met de ruimtelijke dimensies.”
- De verschillen tussen *hier* en *nu* berusten op de rol van verandering. Verandering is in de tijd besloten, niet in de ruimte. Zonder bewustzijn geen *nu*, maar als het *nu* er eenmaal is, zet het zijn stempel op de tijd en het tijdsverloop op een veel indringender manier dan *hier* een stempel zet op de ruimte en de ruimtelijke gescheidenheid, “het *nu* bepaalt de tijd wezenlijker dan het *hier* de ruimte bepaalt”. Het kernelement van de geleefde en beleefde tijd is volgens Mooij verandering. De variatie die de ruimte toelaat is iets van een geheel ander orde dan de variatie die de tijd met zich meebrengt. Volgens Mooij is er geen overeenkomstige ruimtelijke variant van de temporele voortgang, laat staan een er een overeenkomstige voortgang is vervat in de notie van *hier* zoals temporele voortgang is vervat in de notie van *nu*.

Tot slot benadrukt Mooij dat er hier geen sprake is van een oplossing: “Waarop berust deze temporele voortgang, de noodzakelijke component van alle verandering?” Mooij noemt hier als mogelijke oplossing het idee dat de richting van tijd en ons besef van de voortgang ervan uiteindelijk op de causale samenhang van de wereld berusten. Mooij werkt dit idee, dat afkomstig is van E.M. Zemach, hier niet verder uit.

De opbouw van *Tijd en Geest*

Tijd en geest is een zeer onderhoudend boek met een overzichtelijke opbouw. De enorme hoeveelheid filosofen die de revue passeert en Mooijs duidelijke kennis van zaken zijn bewonderingwaardig. Het Intermezzo over de komst van de klok geeft waardevolle achtergrondinformatie en een mogelijke verklaring voor de westerse obsessie door tijd.

Met de grote hoeveelheid beschreven filosofen geeft Mooij een uitgebreid overzicht van het denken over tijd maar aan deze werkwijze kleven ook nadelen. Mooij kan namelijk geen van de filosofen uitgebreid behandelen en veel denkers komen zelfs maar zeer oppervlakkig aan bod. Zo komen in hoofdstuk zestien; *Op weg naar het heden* welgeteld twaalf filosofen aan bod, hier zijn de vele filosofen waaraan slechts wordt gerefereerd niet meegeteld. Een verzachtende omstandigheid is dat het hier om een overzichtshoofdstuk gaat. Dit neemt echter niet weg dat het de lezer erg moeilijk wordt gemaakt een overzicht te behouden. Vooral gezien het feit dat veel van de getelde filosofen in vorige hoofdstukken niet of nauwelijks aan bod zijn gekomen. Opmerkelijk is ook dat Einstein en zijn relativiteitstheorie nauwelijks aan bod komen. Er wordt wel hier en daar naar Einstein verwezen in verband met een andere filosoof maar zijn relativiteitstheorie wordt niet besproken. Als je, zoals Mooij, kiest voor de bespreking van een zeer uitgebreide groep tijddenkers, mag Einstein volgens mij niet ontbreken. Natuurlijk moet Mooij keuzes maken, zijn boek vertoont nu al een overdaad aan namen en filosofieën die de revue passeren. In het eerder genoemde hoofdstuk *Op weg naar het heden* gaat hij kort in op de overwegingen die hebben meegespeeld in de keuze van de te behandelen denkers. Mooij verklaart dat hij veel theorieën over tijd niet behandelt, omdat het hier specifiek gaat over het filosofische probleem van de tijd in relatie tot geest en bewustzijn. De vraag is echter of dit een goede reden is om Einsteins relativiteitstheorie te negeren. Bovendien lijkt Mooij hier een andere invulling te geven aan zijn hoofdvraag dan in het voorwoord naar voren komt. In het voorwoord is Mooij immers nog op zoek naar de bestaanswijze van de tijd zelf en de vraag of tijd zonder geest of bewustzijn kan bestaan. Dat lijkt mij een ander project dan een onderzoek naar het filosofische probleem van tijd in relatie tot geest en bewustzijn. In de oorspronkelijke onderzoeksvraag zit een duidelijk ontologisch element dat in bovenstaande vraag lijkt te ontbreken.

Ook voor zichzelf reserveert Mooij weinig ruimte. Zijn visie schemert wel hier en daar tussen de regels door maar hij blijft op de achtergrond. Pas in het nawoord gaat Mooij kort in op zijn eigen visie over tijd en de geestafhankelijkheid van tijd. Helaas geeft Mooij zichzelf echter zo weinig ruimte dat de lezer met veel vragen achterblijft. Dit laatste wordt goedgemaakt met een artikel in het *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte* (Jaargang 94, Nr. 4) waarin Mooij zijn persoonlijke conclusies verder uitwerkt.

Inhoudelijke opmerkingen over *Tijd en Geest*

In deze paragraaf betrek ik ook Mooij's artikel *Hier en Nu*. Zonder dit artikel is het namelijk erg moeilijk inhoudelijke opmerkingen te maken over Mooij's opvattingen met betrekking tot de tijd.

In *Tijd en Geest* staat de vraag of tijd kan bestaan zonder geest of bewustzijn centraal. Wat heeft eeuwenlang nadenken over deze vraag nu eigenlijk opgeleverd?

Ten eerste bleek dat weinig filosofen de vraag of tijd zonder geest of bewustzijn kan bestaan, met een volmondig ja of nee hebben kunnen beantwoorden. De meest denkers (inclusief Mooij zelf) bewegen

zich op de Gulden Middenweg. Zij beargumenteren dat tijd voor een (belangrijk) deel van het bewustzijn afhankelijk is maar niet helemaal. Opvallend is dat het moeilijk te beargumenteren blijkt waarom tijd toch voor een deel onafhankelijk van het bewustzijn kan bestaan. Het onafhankelijke aspect van de tijd wordt voornamelijk gezocht in fenomenen als beweging of opeenvolging en door een enkele durfal in het nu. De vraag is echter of deze fenomenen voorafgaan aan de tijd of de tijd voorafgaat aan de genoemde fenomenen. De filosofen Kant, Heidegger en McTaggart zijn wat mij betreft een gunstige uitzondering op de regel, zij stappen af van de Gulden Middenweg en geven een heel eigen invulling aan het fenomeen tijd.

Kant doet dit door te beargumenteren dat tijd een waarnemingsvorm als zodanig is, een manier waarop wij de wereld noodzakelijk waarnemen. Tijd is hiermee volkomen afhankelijk van geest en bewustzijn. Bovendien toont Kant aan dat tijd niet kan zijn gebaseerd op verandering. Verandering impliceert immers het begrip van onverenigbare eigenschappen en deze kunnen per definitie niet gelijktijdig optreden. Verandering impliceert dus gelijktijdigheid en gelijktijdigheid kan niet bestaan zonder tijd.

Heidegger is naar mijn idee origineel, doordat hij, als enige besproken filosoof, de link legt tussen tijd en sterfelijkheid. Besef van sterfelijkheid geeft besef van tijdelijkheid als een essentieel onderdeel van ons Dasein. Als echte fenomenoloog heeft Heidegger hier niet zozeer de verklaring maar eerder de beschrijving van tijd als doel. Ik kan me echter voorstellen dat het besef van de eigen eindigheid een noodzakelijke voorwaarde is voor het besef van tijd.

McTaggart tenslotte, heeft mij aangenaam verrast met zijn A-reeks (verleden, heden en toekomst) en zijn B-reeks (vroeger, gelijktijdig en later) maar vooral met zijn argumentatie dat zowel de A -als de B-reeks een illusie zijn. Ter herinnering, de A-reeks is een illusie omdat zij inhoudt dat gebeurtenis X drie onverenigbare eigenschappen heeft. De B-reeks is een illusie omdat verandering alleen mogelijk is in de A-reeks en tijd zonder verandering niet kan bestaan.

Jammer vind ik, dat ik bij de bestudering van *Tijd en geest* nauwelijks filosofen ben tegengekomen, die hebben geprobeerd een realistische visie op tijd te beargumenteren, waarbij de tijd een geheel zelfstandige rol krijgt toebedeeld. De meest realistische filosofen zoeken, net als de filosofen met een gematigd realistisch standpunt, de basis van tijd in zaken als beweging, verandering en opeenvolging. Alleen Newtons absolute, ware mathematische tijd lijkt een geheel zelfstandig bestaan te hebben. Misschien is een realistisch standpunt met betrekking tot tijd ook wel erg moeilijk te beargumenteren, waardoor de hulp van bijvoorbeeld beweging onontbeerlijk is. Uit de geschiedenis van de filosofie komt volgens mij duidelijk naar voren, dat het makkelijker is te bewijzen dat iets niet, of niet onafhankelijk van het bewustzijn, bestaat, dan dat iets wel bestaat.

Zo heeft Mooij de (zoals hij het zelf noemt) de gematigd realistische overtuiging dat de tijd voor een gedeelte van het bewustzijn afhankelijk is, maar dat een bepaalde dimensie van tijd los van het bewustzijn bestaat. Denkt men het bewustzijn weg, dan denkt men het heden en daarmee het verleden en de toekomst weg. Daarmee is de tijd als dimensie van voor en na, vroeger en later volgens Mooij echter niet verdwenen. Juist het realistische aspect van zijn standpunt blijkt echter zeer moeilijk te onderbouwen. In zijn artikel *Hier en Nu* geeft Mooij overtuigende argumenten waarom tijd en ruimte volgens hem wezenlijk van elkaar verschillen. Mooij toont dit verschil met een diepgaande analyse van de termen *hier* en *nu*. Hoewel het een zeer goede en overtuigende analyse betreft, toont deze nergens aan waarom er een dimensie van tijd onafhankelijk van het bewustzijn zou bestaan. Waarom is Mooij dan toch zo gehecht aan zijn gematigd realistische standpunt?

De voornaamste reden hiervoor komt volgens mij naar voren uit de laatste conclusie van zijn artikel *Hier en Nu*. Volgens deze conclusie berusten de voornaamste verschillen tussen *hier* en *nu* op de rol van verandering. De consequentie van het niet onafhankelijk bestaan van de dimensie voor en na, vroeger en later, is, volgens Mooij, dat de objectieve wereld statisch is. Een statische wereld botst met

het belang dat Mooij hecht aan verandering. Ik denk echter dat dit geen goed argument is voor het idee, dat een bepaalde dimensie van tijd onafhankelijk van het bewustzijn kan bestaan. Ik geloof, net als Mooij, dat verandering een kernelement is van onze geleefde en beleefde tijd. Ook sluit ik me aan bij het idee, dat temporele voortgang een noodzakelijke component is van verandering. Het feit dat verandering en temporele voortgang noodzakelijke elementen van onze beleving zijn, wil echter nog niet zeggen dat ze ook in de buitenwereld moeten bestaan. Al Mooij's conclusies steunen op zijn analyse van het woord *nu*. Juist dit *nu* is, zoals Mooij ook zelf benadrukt, geheel van een bewustzijn afhankelijk.